

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Тарих, археология жән этнология
факультетінің профессоры т.ғ.д.
Б.К. Қалшабаева
1 курс магистранты
А. Бейсегулова

Түркиядағы қазақ диаспорасының этникалық тарихының кейбір мәселелері мен орналасуы

Еліміз тәуелсіздігін алғалы бері тарихи тағдырмен шет елдерге ауған отандастарының саяси, мәдени мәселелерін назардан тыс қалдырған емес. Себебі, халқымыздың тұтастығы мен мәдени мұрамызды байытамыз десек, сырттағы отандастарымыздың қазіргі кезеңдегі саяси-әлеуметтік, мәдени дамуын қадағалай отырып, олардың бөгде ортаға сіңіп кетуі қаупінің алдын алуымыз керек.

Халқымыздың басынан өткізген түрлі озбыр саясаттың салдарынан шашылған қазақтардың бір құрамы Түркия Республикасында. Осыдан 20 жыл бұрын Еліміздің тәуелсіздігін алғаш мойындаған түрік бауырларымыз, өткен ғасырда азып-тозған қазақ босқындарын құшақ жая қарсы алғандарына биыл жылы 60 жыл толып отыр. Біз қарастырып отырған түрік елінде тұратын қазақтар саны туралы мәліметтер әралуан. Түркиядан Қазақстанға көшіп келген отандасымыз Мұхаммедияр Қаратамырдың айтуынша алғашқы барған қазақтар ұлтын қазақ деп көрсетпей татар деп жаздырған, себебі түріктер мен казактардың арасында кикілжің болғандықтан «қазақ» сөзін «казак» деп ұғынуы мүмкін деген ниеттен туындаған. Сол сияқты, тектерін түрікше жаздырған қазақтарда кездеседі, мұндай келеңсіздіктер олардың елге оралуына кедергі болуда. Бұл жөнінде Түркияға қазақтарының этникалық тарихын зерттеуші И. Сванберг: «По прибытию в Турцию, казахским семьям были даны турецкие фамилии в соответствии с реформой имен в 1934 г. Иногда братьям было выгодно носить разные фамилии для получения собственных домов и других выгод для поселения в Анатолии. Часто они выбирали себе фамилии, которые частично указывали на их географическое или этническое происхождение, но с турецким произношением, например Алтай, Алтан, Аксакал, Джагатай или Тюркимтан» [4,163б.].

Түркияға қоныс аударған қазақтың бірі Хасан Оралтай Түркияға келгендегі тіркелу туралы: «Әкесінің аты Қалибек - оны Алибег деп, өзінің аты жөнін Қасенді «Хасан» деп жазды. Фамилиясын (Сойадың) Оралтай (Еркін Алтай ұғымына келетін түрікше Хұралтай-Huraltay) оны «Оралтай» деп жаза салды. Біз ол кезде сойад-фамилия дегеннің мән-маңызын онша

түсінбейтінбіз. Сонымен менің аты-жөнім Хасан Оралтай болып шыға келді» - деп жазады [2, 1976.].

Түркиядағы қазақтар қауымдастығының берген мәліметі бойынша, бүгінде Стамбұлдың Зейтінбұрны ауданында 13400-дей қазақ тұрса, Гүлеш ауданында 6000 қазақ мекендейді. Сапагөй, Шекпенжер аудандарында - 1500-2000, Измирде 1000 қазақ тұрады екен. Жалпы, қауымдастықтың мәліметі бойынша Түркияда 21500-22000 қазақ бар деп межелейді [3].

Түркия жеріне отандастарымыз үш түрлі жолмен келген. Бірінші топ - Алтай қазақтары, екіншісі - Ауған қазақтары, үшіншісі - Иран қазақтары.

Алтай қазақтары жайлы, осы көштің басында болған Халифа Алтай: «1931-1942 жылдары Шығыс Түркістан Шің-ші-сай режимі мен коммунистік қызыл саясат идеяларының қыспағында үлкен дүрбелеңді кезеңді бастан кешірді. 1937 жылы Алтай аймағының Шіңгіл ауданындағы он екі ата Абак керей рулары қысымшылдық салдарынан туған елдерін тастап, оңтүстікке қарай ауады. Бұл ауа көшу жиырма жылдан астам уақытқа созылған еді. Құмыл аймағының Баркөл ауданына дейін келген қазақтың он сегіз мыңы бұл жерден өтіп, Фансу, Шыңқай өлкелеріне кетеді. Ауған елі үлкенді-кішілі шапқыншылықтарға ұшырап отырған. Азапты көш жолы 2 жыл ішінде он сегіз мыңның он үш мыңын жалмап, бес мыңы ғана қалады. Елісхан, Зайыл батырлар бастаған Үндістан жеріне көшу сапары да қазақтарға ауыр тиді. 1941 жылы Үндістанға жеткен үш мың қазақтың бір жылда мыңдайы ғана қалды. Үндістан, Пәкістан жерінің ауасы, суы, жері жақпағандықтан мұнан кейінгі 12 жыл ішінде мың қазақ мың төрт жүзге әрең жетеді. 1953-54 жылдары мұндағы қазақтар енді ұрпақ қамын, құрып кетпеу жағын ойлап, Түркияны бетке алады. Сол 1400 қазақ бүгіндері 25 мыңға жетіпті» деп жазады [4].

Екінші топ - Ауған қазақтары. Бұл отандастарымыз 1928-1930 жылдары қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданынан кеткен кіші жүз - Кете, Әлім руларынан. Ауқатты, тұрмысы жақсы адамдар тілі мен дінін әрі байлығын сақтау үшін Сырдарияның Қызылқұмы мен Өзбекстанның Бұқара облысының Тамды, Үшқұдық аудандары (ол кезде қазақ жері еді ғой) арқылы Ауғанстанға өтеді. Мұсылман еліне барған соң ба, қиыншылықтар болғанымен жерсініп кетті. Тіршілік етті. Тұрмыстары түзелді, дінге берілді, тіпті жеке фабриктер ашты. Кейінгі 1980 жылғы орыс-ауған соғысының зардабы қазақтарға да көп тиді, ақыры елден кетуге мәжбүр болды. Көршілес Түркияға, Арабстанға, Иранға көшуге тура келді. Бауырларымыз Ыстамбұлды жерсінді. Ауған тәртібі ықпалының салдары, Алтайдан келген қазақтарға қарағанда, бұл ағайындар арасында дін басым, балаларын, қыздарын оқытпайды.

Үшінші топ - Иран қазақтары. Олар 1930 жылдары Қазақстанның Атырау, Маңғыстау өңірлерінен кеткен Адай руының азаматтары. 1980 жылдары олардың үлкен тобы Ираннан Түркияға қашып келді. Ал, енді Ауғанстаннан және Ираннан келген ағайындардың жартысының азаматтығы жоқ. Яғни түрік төлқұжаты берілмеген. Өйткені олар ресми емес, босқын

болып өз бетінше қашып келгендер. Олардың арманы Қазақстанның азаматтығын, қазақ төлқұжатын алу [5].

Халифа Алтайдың «Алтайдан ауған ел» еңбегінде: «Барлығы 1400-дей адам. Бұрын айтылғандай 1941 жылы Үндістанға жеткенімізде 3039 адам болатын. Бір жылдың ішінде 2000 адамнан айрылып, 1150 адам қалған еді. Қайта келген бір опаттан (аурудан) 100-дей адам өліп, 1000-ның үстінде ғана қалдық. 1946 жылдан бастап ұрпақ өмірге келе бастағандықтан 7 жылда 400 адам қосылып, 1400-ге жеткен (6 жыл бойы өмірге ешбір сәби келмеген)» [6, 99 б.].

И. Сванбергтің мәліметі бойынша: Пәкістаннан 1950-1958 жылдары жылы Адатепеге 320 отбасы, жалпы саны 796 адам өз еріктерімен келгендер, 1958 жылға Түркия үкіметінің деректері бойынша Түркістан аймағынан келген ресми көшіп келушілер саны - 1892 адам (564 отбасы) [1,142б.]

1978-1979 жылы мәліметі бойынша Түркия жеріндегі Керей руынан тараған отбасылар саны: Жәдік - 85, Молқы - 85, Қарақас - 65, Сарбас - 55, Ителі - 45, Шұбарайыр - 35, Кеңсадақ - 4, Шеруші - 5, Меркіт - 8, Жәнтекей оның ішінде – Шақабай - 60, Барқы - 30, Базарқұл - 50, Тасбике - 15, Есақасы - 15, Қыстаубай - 20, Есдаулет - 5, Секел - 4, Тайлақ - 1, Қангелді - 1, Ботағара - 4, Атантай - 3, Сылтайболат - 3, Найман руынан - 65, Уақтардан - 15 отбасы [1,161б].

Хасен Оралтай «Елімайлап өткен өмір» атты еңбегінде: «Әкем Қалибек Райымбекұлы Хакімнің Түркияның Салихлы қаласының орталық мазарлығындағы қабыры басындағы құлпытасында ата-тегін былай түсіндірілген Түрік - Қазақ- Орта жүз – Байлау – Керей – Жәнтекей – Сүйінбай – Сәмебет – Есентай – Барқы – Бөгенбай – Қаташ – Шөті – Қожалақ – Райымбек - Қалибек Райымбекұлы Хакім – деп жазған [2, 11б].

Келтірілген мәліметтерге қарағанда Түркиядағы қандастарымыздың көпшілігі Орта жүз бен Кіші жүзден. Бірақ, жүргізілген далалық экспедициялық сауалнама бойынша Түркия жерінде Ұлы жүздің де руларынан кездеседі. Мысалы Жамбыл облысының Шу ауданынан барған Ұлы жүздің Жалайыр руы.

Сонымен, ділі бір, дінгегі бір түрік еліне 1952-1954 жылдары аралығында ілгерінде-кейінді Пәкістаннан 1400, Кашмирден 350 адам арнайы келісім бойынша көшіп келді. Олар Түркия аумағына кіргеннен кейін баруға тиісті жерлеріне тегін жеткізілді. Қазақтарды сол кездегі Премьер-министр марқұм Аднан Мендерес қабылдады. Уақытша оларды үш аудандағы лагерльерге бөліп орналастырды. Олар – Зейтінбұрын, Сіркежи, Тұзла аудандары. Өмірдің күнгейі мен көлеңкелі тұстары бола береді ғой. Түркияға келген соң біздердің де төбемізге күн шуағы түскендей болды. Ауа-райы қолайлы, шыжғырған аптап ыстық жоқ, жағдайымыз да жақсара бастады. Тегін жай, тегін тамақ берілді. Тоқымашылық, ұсталық, тігіншілік сияқты мамандықтарға үйретіп, оқыта бастады. Түрікше тіл курстары ашылды. Әр адам өз еркімен арнаулы кәсіпке бейімделді» [6,103-104].

Осы аумаққа ауған қазақтарға Түркия Республикасы да өз қадірінше жағдай жасауға тырысты. Мәселен, жер бөліп беріп 1-2 жыл салықтан

босатты. Олардың бөліп берген төрт облысына орналасқан қазақтардың отбасы санын келтірейік:

1. Қайсар облысына 100 отбасы.
2. Нигде облысына 234 отбасы.
3. Кония облысына 160 отбасы.
4. Измир облысына 160 отбасы

Барлығы қазақтың 654 отбасы және 21 ұйғыр отбасы туыскандармен барлығы 675 отбасы орналасты [7, 1516].

Қазіргі таңда Түркияда тұратын қазақтар шоғырлана орналасқан. 1972 жылы олар түрік үкіметіне өтініш жасады, сол жылы оларға Стамбулдан сатып алу және құрылыс салу үшін жер берілді. Біздің отандастарымыз бұл ауданды «Қазақкент» деп атады, қазір ол «Гюнешли» аталады, түрік тілінен аударғанда «Күн сәулелі». Стамбулда қазақтар басқа аудандарда да тұрады (мысалға, Зейтинбурну, Кучук Чекмеджи, Сафра-кой, Орнектепе), бірақ олар бірге болуға тырысады.

Түркия қазақтары бастапқыда экономикалық салада жақсы ұйымшылдық көрсетті. Әсіресе рубасылар, көшбасшылар халыққа шаруашылық саласында да жол көрсете білді. Түркияға келгенде ешқандай капиталсыз болған олар, он жылдай жол салу, құрылыс секілді қара жұмыстарда істеді. Кейін кішігірім кәсіп иесі болып тақия, дорба тігіп, сату секілді жеке істерге көшті. Сөйтіп қолдарында аздап ақша түскеннен кейін ақсақалдардың жетекшілігіндегі ұйымшылдық, берекемен 5-10 кісіден, тіпті кейде 20 – 30 кісіден ақшаларын біріктіріп 1960 жылдардың аяғында тері мен пластика саласында үлкен зауыт орындары, тері киім тігу цехтері мен магазиндерін аша бастады. Олар өнімдерін Еуропалық елдерге де шығарды. Бұл үрдіс өткен ғасырдың 70-ші жылдарында белең алып, 1980-1995 жылдар аралығында жақсы жалғасын тапты. Осы кезде қазақтар Ыстамбұлда 40-тай жеке кәсіпорынға ие болды.

Қазіргі таңда Түркия қазақтары жалпы бірнеше қалада өмір сүреді. Мөлшерлеп айтқанда:

1. Ыстамбұл (2000 отбасы)
2. Маниса (200 отбасы)
3. Нигде (40 отбасы)
4. Анкара (20 отбасы)
5. Измір (20 отбасы)
6. Конья (10 отбасы) [8].

Түркия қазақтарын шартты түрде төртке бөліп қарастыруға болады. Олар – кешегі ауған елдің бел ортасында бірге болған, босқан елдің тауқыметін бірге кешкен, бүгінде алды 90-ды алқымдап, кейінгілері 70-ті қусырып қалған шежіре көз қариялар. Екінші топ – жол-жөнекей дүниеге келген, көштің ащы дәмі есінде болмаса да, балалық шағына таңба салған, алпыстан асқан қариялар. Үшінші топ, ел болып, етек жинағаннан кейін дүние есігін ашқан, алды білімге ұмтылған, білім таппаса да білік іздеп Еуропаны шарлаған, алды елуді еңсерген, арты қырыққа ілінген топ. Төртіншісі – отызға жетпеген, аузынан ана сүті кеппеген, ертеңіміз деп үміт

артар жас ұлан. Алдыңғы екі топ қазақша жақсы біледі, жол азабын, тартқан меһнатын жыр қылып айтады, бірақ кәрі құлақ қарияны тыңдап, оның өткенінен сабақ алуды зерделейтін ұрпақ азайып кеткендей [9]. Олай болса, шет жерлерде жүрген қазақ диаспорасы ұлтымыздың ажырамас бір бөлшегі, сондықтан олардың тілін, ділін, мәдениетін, тарихи Отанын ұмытпау үшін мемлекет тарапынан да ұлтжанды азаматтар тарапынан да бауырға басып, ассимиляцияланып кетпеудің барлық шараларын жүргізу керек деп ойлаймыз. Сондықтан да диаспорологиямен айналысатын мамандар шеттегі қазақтардың бар қажеттілігін, мұң-мұқтажын назардан тыс жіберіп алмауымыз керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Тасболатова К. «Түркия қазақтары: қазақтығын сақтап қала ма?» // Түркістан. – 2007. – №21. – 24 мамыр, – 6 б.
2. «Халқының Халифа Алтайы». Дерекнама. // Қазақ елі. – 1995.- №10. – 10 тамыз, - 5 б.
3. Ержан Үбәйдаұлы Уәйіс. «Түркияға қазақтар қайдан келген?» // Заман-Қазақстан. - 1993. - № 8. (32) – 23 сәуір, - 1 б.
4. Халифа Алтай. Алтайдан ауған ел. Астана-полиграфия, - 2011. – 278 б.
5. Казахская диаспора: проблемы этнического выживания. Алматы. – Атамұра, - 1997. - 224б.
6. Оралтай Хасан. Елімайлап өткен өмір: Шыңыс Түркістан қазақтарының 1930 жылдан бергі елден және шеттегі ұлт-азаттық күрестерінен көріністер, сондай-ақ Такламакан шөлінде, Гималай тауында, Түркия мен Германияда арпалысып өткен жылдар. Ыстанбұл, 1999 ж.
7. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы: 15 жыл. Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы. Алматы, 2007. – 336 б.
8. Әбдуқап Қара. Түркияда бір жұрт бар.... // Туған тіл. – 2010. - №2. – 32-37 бб.
9. Кәпқызық Е. Атажұрт деп соққан жүректері // Түркістан. - 2011. - №39. - 29 қыркүйек, - 7 б.

Түйіндеме

Мақалада қандастарымыздың атамекедерінен ауа көшіп, Түркия жеріне барып қоныстануы, олардың рулық құрамы, саны, орналасуы жайлы баяндалады. Сонымен қатар, қазақ босқындарының ауырда, зарлы көшінің кейбір мәселелері қарастырылған.

Резюме

В данной статье рассматривается, как наши соотечественники в прошлое столетие переселись в Турцию, а также рассматривается расселение, родовые племена, количество. Приведены данные относящиеся к этой

актуальной проблематике, является исследование процесса исторического развития казахской диаспоры в Турции.

Summary

This article discusses how our compatriots in the past century to move to Turkey, as well as consider resettlement, tribal nations, the number. The data relating to the current problems, is to study the process of historical development of the Kazakh diaspora in Turkey.